

ВЕРЕНКІОТОВА О. В.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри

цивільно-правових дисциплін

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.12>

ДО ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Наукову статтю присвячено дослідженню структури та співвідношення елементів правосуб'єктності фізичної особи. Наголошено, що виступаючи суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи володіють цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність і дієздатність. Проаналізовано різні доктринальні підходи на зміст правосуб'єктності фізичної особи та зроблено спробу довести, що правоздатності й дієздатності фізичної особи притаманні риси, характерні як для всіх суб'єктів цивільного права, так і специфічні особливості. Доведено, що правосуб'єктність – це наявність у особи водночас правоздатності й дієздатності (праводієздатності), тобто здатності не лише отримувати права та обов'язки, а й своїми діями набувати прав і створювати для себе юридичні обов'язки, а також нести відповідальність за скоєні правопорушення. Розкрито зміст правосуб'єктності, яка розглядається як узагальнююче поняття, що поєднує в собі і правоздатність, і дієздатність. Зауважено, що на законодавчому рівні не завжди в особи одночасно виникають і права, і обов'язки, хоча вона визнається правоздатною.

Встановлено, що змістом правоздатності є здатність особи бути суб'єктом дозволених законом прав та обов'язків. У більшості випадків особа наділяється і правами, обов'язками, в окремих випадках – виключно певними майновими та немайновими правами, що передбачені законом (пасивна правоздатність). Констатовано, що цивільна правоздатність є необхідною передумовою виникнення цивільних прав та обов'язків.

Проаналізовано зміст дієздатності фізичної особи, тобто її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Акцентовано на передбаченій нормами права здатності нести відповідальність за скоєне правопорушення (дієздатності).

Зроблено висновок, що дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від віку, фізичного стану та інших особистих якостей людини, які з'являються у неї в процесі розумового, фізичного та соціального розвитку.

Ключові слова: *цивільна правосуб'єктність, цивільні правовідносини, правоздатність, дієздатність, фізична особа, цивільні права, обов'язки.*

Verenkiotova O. V. The issue of the exercise of civil legal personality of individuals

The scientific article is dedicated to research of structure and correlation of the elements of civil legal personality of individuals. It is noted that acting as a subject of civil legal relations, the individuals have civil legal personality, which

includes legal capacity and capability. Different doctrinal approaches to the content of the legal personality of an individual are analyzed and an attempt to prove that the legal capacity and capability of an individual are characterized by features characteristic of all subjects of civil law as well as specific features. It is proved that the legal personality means that a person has legal capacity and capability (legal capacity) at the same time, that is, the ability not only to receive rights and obligations, but also to acquire rights and create legal obligations for oneself through one's actions, as well as to be held responsible for the committed offenses. The focus of the work is accented on the content of legal personality, which is considered as a general concept combining legal capacity and capability. It is noted that at the legislative level, a person does not always have rights and obligations at the same time, even though he is recognized as having legal capacity.

It is established that the content of legal capacity is the ability of a person to be subject to the rights and obligations permitted by law. In most cases, a person is granted rights and obligations, in some cases only certain property and non-property legal rights (passive legal capacity). It is noted that civil legal capacity is a necessary condition for the emergence of civil rights and obligations.

The content of legal capacity of individual is analyzed, i.e. his ability to acquire civil rights for himself by his actions and to exercise them independently, as well as the ability to create civil duties for himself by his actions, perform them independently and to be held responsible in case of non-compliance.

The emphasis is on the legal capacity to be held responsible for committed offense (the capability).

The conclusion is reached that capability, unlike legal capacity, depends on a person's age, physical condition, and other personal qualities that appear in the process of mental, physical, and social development.

Key words: *civil legal personality, civil legal relations, legal capacity, capability, individual, civil rights, obligations.*

Постановка проблеми. Фізична особа як один із найважливіших учасників цивільних правовідносин наділена низкою ознак, які її індивідуалізують, персоніфікують і відокремлюють її з-поміж інших учасників цих правовідносин. Зокрема до таких ознак можна віднести ім'я фізичної особи, її громадянство, вік, стать, сімейний стан, стан здоров'я тощо.

Питання здійснення цивільної правосуб'єктності фізичної особи привертає увагу багатьох учених. Низка теоретичних положень про сутність правосуб'єктності фізичної особи наразі вимагають переосмислення. Участь фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин породжує низку невирішених законодавцем питань, що стосуються як визначення її правоздатності, дієздатності, так і правосуб'єктності загалом. З огляду на це та враховуючи динамічний розвиток самих правовідносин, проблема вивчення цивільної правоздатності фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин є однією з найбільш дискусійних і потребує постійного дослідження як з теоретичної, так і з практичної точок зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти визначення поняття цивільної правосуб'єктності учасників цивільних правовідносин, зокрема і фізичних осіб, особливості її здійснення були предметом розгляду В. В. Батуренка, О. В. Бермічевої, В. Д. Блажесової, Д. В. Бобрової, Н. Л. Бондаренко-Зелінської, В. Т. Борисової, Є. А. Василюєва, О. В. Дзери, А. С. Довггрета, М. Л. Дювернуа, Н. А. Д'ячкова, І. А. Зеніна, С. О. Іванова, Н. О. Ключковської, Н. В. Комарової, А. А. Костіна, В. В. Кочина, В. М. Кравчука, І. М. Кучеренка, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика, О. П. Мілевського, А. О. Мілевської, М. В. Міщенко, О. О. Первомайського, Р. Б. Прилуцького, І. Н. Пятилетової, С. Ю. Пятіна, В. Д. Примака, В. М. Самойленка, М. О. Стефанчука, І. В. Удальцової, А. В. Усталової, С. Я. Фурси, О. Є. Харитонова, М. Х. Хутиза, Ю. С. Червоного, Д. М. Чечота, Я. М. Шевченка, М. Й. Штефана та інших правників.

Метою статті є дослідження особливостей здійснення цивільної правосуб'єктності фізичних осіб, а також аналіз практики застосування законодавства з досліджуваного питання.

Виклад основного матеріалу. Фізичні особи – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Виступаючи суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи володіють цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність і дієздатність.

Правосуб'єктність – це наявність у особи водночас правоздатності й дієздатності (праводієздатності), тобто здатності не лише отримувати права та обов'язки, а й своїми діями набувати прав і створювати для себе юридичні обов'язки, а також нести відповідальність за скоєні правопорушення. Набуття правосуб'єктності фізичними особами прямо передбачається законом, тобто встановлюється, коли саме правоздатна особа набуває дієздатності (право брати участь у виборах, право брати шлюб, можливість кримінальної відповідальності тощо) [1].

Свого часу О. С. Йоффе визнавав правосуб'єктність окремим інститутом цивільного права, його значення визнавав нарівні з договором, правом власності [2, с. 73–85].

На думку О. Ф. Скакун, правосуб'єктність – це самостійна правова категорія, що існує поряд з правами та обов'язками, вона відображає правову здатність особи бути носієм прав та обов'язків і становить постійний громадянський статус особи, а не спроможність чи здатність володіння правами. Тобто правосуб'єктність є передумовою набуття суб'єктивних прав. Зміст правосуб'єктності розглядається вченою як певний набір суб'єктивних прав кожної особи [3, с. 535–536].

У загальному розумінні правосуб'єктність є поєднанням правоздатності та дієздатності, так би мовити, це «праводієздатність». На переконання Н. В. Ушанової, таке об'єднане поняття відображає ті ситуації, коли правоздатність і дієздатність неподільні в часі, органічно зливаються воедино [4, с. 169–174].

З точки зору В. В. Надьон, структура правосуб'єктності – це гарантовані законом можливості бути носієм прав та обов'язків, набувати їх, користуватися ними, а також виконувати їх. Найчастіше це поняття визначається через категорію «здатність», яка найбільш точно відображає специфіку змісту правосуб'єктності [5, с. 102].

С. Н. Братусь вказує, що «правоздатність та правосуб'єктність є рівнозначними поняттями» [6, с. 29–32].

Проаналізувавши погляди науковців на зміст правосуб'єктності, доходимо висновку, що більшість із них схилиються до думки, що до складу правосуб'єктності фізичної особи входять три елементи, як то: 1) правоздатність; 2) дієздатність; 3) деліктоздатність.

Свою чергою, правоздатність містить у собі два нерозривно пов'язані елементи: права та обов'язки особи.

Особа, наголошує П. І. Стучка, має бути правоздатною, тобто мати законне право бути суб'єктом права. Науковець пропонує розуміти правоздатність як властивість або право, делеговане, передоручене людині державою [7, с. 183].

Поділяємо слушну думку В. В. Надьон, на переконання якої правоздатність – це здатність фізичної особи бути суб'єктом прав та обов'язків, можливість мати будь-яке право чи обов'язок з передбачених законом [8].

Я. М. Магазинер відмічає, що правоздатність як поняття корениться у вченні про правовідносини, яке є наслідком юридичних дій чи подій. Правоздатність – це здатність бути суб'єктом правовідносин, тобто мати права і нести обов'язки. Поняття правоздатності необхідне для виділення того кола осіб, які здатні мати права і нести обов'язки [9, с. 241].

П. Є. Бутко, аналізуючи поняття правоздатності, акцентує на необхідності розділяти загальну (абстрактну) можливість мати передбачені законом права й обов'язки, визнані державою, і здатність бути носієм цих прав. Учений зазначає, що в науковій літературі щодо поняття праводієздатності термін «можливість» нерідко вживається як синонім слова «здатність» – у сенсі фізичної та психологічної спроможності індивіда, що дає йому змогу здійснювати юридично значущі дії, іншими словами, мати можливість їх здійснювати [10, с. 76].

Є. А. Суханов, своєю чергою, вказує, що цінність правоздатності полягає в тому, що тільки за її наявності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав та обов'язків, вона – необхідна загальна передумова їх виникнення і тим самим їх реалізації [11, с. 146].

Підсумовуючи, зазначимо, що правниками не вироблено єдиного підходу до розуміння поняття правоздатності, їхні дослідження спрямовані як на характеристику правоздатності як передумови правовідносин, властивості, якості, так і на визначення її як власне суб'єктивного права.

Своєю чергою, зміст правосуб'єктності має розглядатися як узагальнююче поняття, що поєднує в собі такі поняття, як правоздатність і дієздатність.

Чинне цивільне законодавство України чітко розрізняє правоздатність і дієздатність. Між тим, варто наголосити, що на законодавчому рівні не завжди в особи одночасно виникають і права, і обов'язки, хоча вона визнається правоздатною.

Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) передбачено, що цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатой, але ще не народженої дитини. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку. Цивільна правоздатність фізичної особи припиняється у момент її смерті (ст. 25). Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та ЦК України. Фізична особа здатна мати усі майнові права, що встановлені ЦК України, іншим законом, а також інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, ЦК України, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Фізична особа здатна мати обов'язки як учасник цивільних відносин (ст. 26) [12].

Отже, цивільна правоздатність закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і для кожного незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної незалежності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Кожен громадянин упродовж свого життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності [13].

Аналізуючи поняття дієздатності, варто зауважити, що в юридичній літературі дискусії точаться здебільшого у двох напрямках: 1) зміст дієздатності; 2) умови обсягу дієздатності.

Так, О. С. Йоффе трактує дієздатність, закріплену в законі, як здатність особи реалізовувати свої права та обов'язки [14, с. 209], тобто реальна здатність розуміти значення скоєних ними дій і віддавати собі звіт у наслідках, до яких ці дії можуть призвести [15, с. 83].

Найбільш вдалим, на наше переконання, є визначення дієздатності, запропоноване В. Ф. Яковлєвим, на думку якого, дієздатність – це здатність діяти по своїй волі на підставі власного визначення у межах можливостей, визначених змістом правоздатності [16, с. 35].

Своєю чергою, О. А. Красавчиков під дієздатністю розуміє здатність реалізації суб'єктом його правоздатності своїми діями [17, с. 42].

С. Н. Братусь вказує, що умовами володіння дієздатності є здатність діяти розумно з урахуванням наслідків, пов'язаних з діями, які вчиняються [18, с. 15].

Підставою дієздатності, на переконання С. О. Лозовської, виступають у сукупності рівень розвитку розумових здібностей людини та її психічний стан [19, с. 64].

Отже, цивільна дієздатність – це свідома і правильна оцінка людиною дій, що нею здійснюються і мають юридичне значення. Ця ознака суб'єкта цивільного права залежить від психічної зрілості суб'єкта, тобто від усвідомлення ним значення своїх дій і можливості керування ними [20].

Цивільним кодексом України встановлено, що цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Тобто, цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Обсяг

цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК України і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 30) [12].

Виходячи з того, що обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи, у цивільному праві розрізняють декілька різновидів цивільної дієздатності: 1) часткова цивільна дієздатність – до 14 років; (ст. 31 ЦК України); 2) неповна цивільна дієздатність – з 14 до 18 років (ст. 32 ЦК України); 3) повна цивільна дієздатність – настає з моменту повноліття, тобто з 18 років (ст. 34 ЦК України); 4) обмежена цивільна дієздатність – якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 36 ЦК України); 5) недієздатність фізичної особи – якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України).

Підсумовуючи, зазначимо, що повну цивільну дієздатність фізична особа набуває з досягненням повноліття, тобто з 18 років. Згідно з чинним законодавством у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатись підприємницькою діяльністю. Надання повної цивільної дієздатності проводиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи і за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі якщо такої згоди немає, за рішенням суду.

Третім структурним елементом цивільної правосуб'єктності є деліктоздатність. Варто вказати, що поміж науковців не існує єдності позицій щодо встановлення співвідношення між поняттями «правоздатність», «дієздатність» та «деліктоздатність». Основна проблема стосується структурованості деліктоздатності. Так, одні вчені прирівнюють деліктоздатність до самостійного елемента правосуб'єктності (поряд із цивільною правоздатністю і цивільною дієздатністю), інші – розглядають її в якості складової частини цивільної дієздатності. Висловлюється також позиція про те, що деліктоздатність одночасно виступає елементом і цивільної правоздатності, і цивільної дієздатності. Як видається, що раціональне зерно міститься саме в останній науковій позиції. Саме цей підхід розширює уявлення про дієздатність. Оскільки, як відомо, нести цивільно-правову відповідальність можуть лише дієздатні суб'єкти, тобто особи, здатні керувати своїми діями і правильно передбачати їх можливі наслідки. Стосовно дієздатності слід зауважити, що вона складається із двох основних елементів: 1) здатності до вчинення правомірних дій; 2) здатності нести цивільно-правову відповідальність. Своєю чергою, перший елемент можна поділити на здатність вчиняти правочини, а другий – на здатність нести договірну та позадоговірну відповідальність. У другий елемент дієздатності включається деліктоздатність, тобто здатність нести деліктну відповідальність [21, с. 139–145].

Деліктоздатність – це здатність особи нести цивільно-правову відповідальність за шкоду, заподіяну її протиправними діями, що виражається у здатності суб'єкта самостійно усвідомлювати свій вчинок і його шкідливі результати, відповідати за свої протиправні дії і нести за них відповідальність. Цивільно правова-відповідальність (деліктоздатність) настає з 14 років.

Отже, деліктоздатність – здатність фізичної особи нести юридичну відповідальність за невиконання обов'язків або за вчинення різних правопорушень.

Висновки. У межах проведеного дослідження встановлено, що для того щоб бути учасником правовідносин фізична особа повинна мати правосуб'єктність, тобто здатність бути суб'єктом права. Правосуб'єктність фізичних осіб може бути загальною, спеціальною, індивідуальною. Складовими правосуб'єктності є правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

Правоздатність трактується як законодавчо передбачена здатність мати суб'єктивні права та виконувати юридичні обов'язки, вона виникає з моменту народження та припиняється з настанням смерті людини. Обмеження в правоздатності неприпустиме. Змістом правоздатності є здатність особи бути суб'єктом дозволених законом прав та обов'язків. У більшості випадків особа наділяється і правами, обов'язками, в окремих випадках – виключно

певними майновими та немайновими правами, що передбачені законом (пасивна правоздатність). Цивільна правоздатність є необхідною передумовою виникнення цивільних прав та обов'язків.

Дієздатність (повна, неповна, часткова, обмежена) – це передбачена нормами права здатність особистими діями набувати юридичних прав та обов'язків, вона виникає з моменту досягнення особою визначеного законодавством віку або настання певних обставин (укладення шлюбу, влаштування на роботу за контрактом). Повністю недієздатними за рішенням суду визнаються особи, що мають тяжкі психічні захворювання.

Дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від віку, фізичного стану та інших особистих якостей людини, які з'являються у неї в процесі розумового, фізичного та соціального розвитку. У цивільному праві розрізняють: повну дієздатність; неповну дієздатність; часткову дієздатність; обмежену дієздатність; абсолютну недієздатність.

Передбачена нормами права здатність нести відповідальність за скоєне правопорушення є деліктоздатністю (в окремих випадках деліктоздатними визнаються особи, які ще не досягли повної дієздатності).

Список використаних джерел:

1. «Правосуб'єктність». Довідкова інформація. *LIGA360*. URL: <https://liga360.ligazakon.net>.
2. Иоффе О. С. Об основных вопросах советского гражданского права. *Ученые записки. ЛГУ*. 1953. № 151. Вып. 4. С. 73–85.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Х. : Еспада, 2006. 776 с.
4. Ушанова. Н. В. Правосубъектность как сочетание возможности и действительности. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2009. № 1. С. 169–174.
5. Надьон В. В. Элементы правосуб'єктності в цивільному праві. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 101–106.
6. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Москва : Юриздат, 1947. 363 с.
7. Стучка П. И. Курс советского гражданского права: учебник: в 2 т. М. : Гос. юрид. изд-во, 1927. Т. 1. 350 с.
8. Надьон В. В. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_6.
9. Магази́нер Я. М. Избранные труды по общей теории права: монография. / отв. ред. доктор юрид. наук, проф. А. К. Кравцов. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. 352 с.
10. Бутко П. Є. Правосуб'єктність фізичних осіб – платників податків. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 1 (39). С. 75–78.
11. Гражданское право: в 4 т. Т. 1: Общая часть: учебник / под ред. Е. А. Суханова. М. : Волтер Клувер, 2004. 669 с.
12. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
13. Перунова О. М., Селезень С. В. Цивільне право. Конспект лекцій. Харків : ХНАДУ, 2009. URL: <https://buklib.net/books/37764/>
14. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. М. : Юрид. лит., 1961. 382 с.
15. Иоффе О. С. Советское гражданское право. Курс лекций / Отв. ред. Юрченко А. К. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. 511 с.
16. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности : межвуз. сб. науч. трудов. / Отв. ред. О. А. Красавчиков*. Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1978. Вып. 62. С. 35–42.
17. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1958. 184 с.

18. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. 368 с.
19. Лозовская С. О. Правосубъектность в гражданском праве: дис. ... кад. юрид. наук: 12.00.03. М., 2001. 220 с.
20. Цивільна дієздатність фізичної особи. «WikiLegalAid» довідково-інформаційна платформа правових консультацій. <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php>.
21. Парасюк В. М., Парасюк М. В. Особливості правосуб'єктності юридичної особи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. С. 139–145.

